

Matas Šalčius ir jo aritmetikos vadovėlis

Algirdas Ažubalis

Lietuvos karo akademija

Šilo g. 5a, LT-10322 Vilnius

E. paštas: algirdas.azubalis@one.lt

Santrauka. Matas Šalčius (1890–1940) buvo mokytojas, žurnalistas, visuomenės veikėjas, keliautojas. Greta kitų savo reikšmingų darbų, I pasaulinio karo metais JAV parengė pirmą lietuvišką aritmetikos vadovėlį suaugusiems.

Raktiniai žodžiai: mokytojas, žurnalistas, visuomenės veikėjas, keliautojas, aritmetikos vadovėlis, JAV, suaugusieji.

Matas Šalčius gimė 1890 m. spalio 20 d. Prienų raj. Čiudiškių k. apsišvietusio, mokėjusio ūkininkauti Juozo Šalčiaus šeimoje. Tai leido pasiturinčiai gyventi, išauginti ir pagal vaikų norą bei pasirinkimą pakankamai išmokslinti 7 sūnus ir 2 dukteris. Labiausiai išgarsėjo ir liko Lietuvos kultūros istorijoje du iš jų: Matas ir Petras (1893–1958), ekonomikos profesorius. Matas mokėsi Marijampolės gimnazijoje, aktyviai dalyvavo 1905 m. Rusijos revoliucijos įvykiuose. Štai įdomios detalės iš jo tuometinio gyvenimo: „Marijampolėje buvo suorganizuotas mitingas, į kurį atvyko ir kalbėjo žymusis revoliucionierius Leiba Bronšteinas-Trockis. Mitingas vyko rusiškai, ir nenuoramos suvalkiečiai pareikalavo vertimo į lietuvių kalbą. Trockis atsakė, kad lietuviškai nemokas ir pakvietęs kalbėti lietuvi. Buvo kreiptasi į čia pat būryje stovėjusį būsimą Lietuvos prezidentą Kazį Grinių bei jo žmoną, bet jie mitinge dalyvauti atsisakė. Tada niekieno neprašomas ant paaukštini mo užlipo penkiolikmetis ketvirtos klasės gimnazistas Matas Šalčius ir ėmė vertėjauti. <...> Be to, jis suorganizavo vieną streiką Kvietiškių dvare, kurio metu kvietė žmones į kovą prieš carizmą. Grįžtant iš dvaro buvo suimtas, uždarytas į Marijampolės kalėjimą ir pašalintas iš gimnazijos. Tuomet Matas Šalčius savarankiškai pasiruošė ir išlaikė ketvirtos klasės egzaminus Kauno gimnazijoje“ [3, p. 18]. Visa tai liudija M. Šalčiaus veržlumą, norą kovoti dėl teisybės. Išlaikęs egzaminus, 1906 m. rudenį M. Šalčius ėmė mokytojauti Bundzuose, netoli Šakių. 1907 m. rudenį M. Šalčius įstojo į lietuvių švietimo draugijos „Saulė“ organizuotus mokytojų kursus ir 1908 m. Peterburge labai gerais pažymiais išlaikė visus egzaminus liaudies mokyklų mokytojo cenzui gauti. Tuo metu vėl ėmė stiprėti carizmas, rusifikacija. „M. Šalčius vargais negalais dar gavo darbą Skuodo pradžios mokykloje, o jo bendrakursiams mokykloje dirbti neleido“, – rašė R. Paulavičienė [2, p. 26]. Nors jo kolega buvo surusėjęs gudas, M. Šalčius organizuodavo apylinkių lietuvių mokytojų slaptus susirinkimus, kuriuose aptardavo darbą carizmo sąlygomis. Pirmąsias korespondencijas M. Šalčius pasiuntė į JAV leidžiamą „Darbininką“ 1904 m. Dar 1906 m. M. Šalčius „Žarijoje“ išspausdino savo pirmąją apyskaitę. Pedagogės ir rašytojos Gabrielės Petkevičaitės-Bitės (1861–1943) paskatintas, dirbdamas Skuode pradėjo sistemingai rašyti straipsnius į „Vilniaus žinias“, „Lietuvos žinias“, „Naująją

gadyne“, „Darbininką“, „Lietuvos ūkininką“ ir jo priedą „Mokyklą“. Lietuvių mokslo draugijos suvažiavime jis buvo išrinktas šio leidinio redaktoriumi ir jį redagavo 1910–1914 m. 1911 m. M. Šalčius tapo Vytogalos (dab. Šilalės raj.) liaudies mokyklos vedėju. 1913 m. Peterburge visos Rusijos mokytojų suvažiavime M. Šalčius griežtai pasisakė prieš rusiškas liaudies mokyklas lietuvių vaikams ir pareikalavo joms skirti lietuvius mokytojus bei mokymo jose lietuvių kalba. Už tai jis buvo atleistas iš mokytojo pareigų ir ištremtas iš Kauno gubernijos. Atvyko į Vilnių, dirbo „Vilniaus žinių“ ir „Lietuvos ūkininko“ redakcijose. Prasidėjus I pasauliniam karui, M. Šalčius kurį laiką gyveno ir dirbo Maskvoje. Tuo metu čia studijavo ir jo brolis Petras. Matui grėsė mobilizacija į Rusijos kariuomenę, tad jis norėjo išvykti į JAV, bet nebuvo lėšų. Petro draugas studentas socialistas pasiūlė abiem jiems užsidirbti, pergabenant balduose užmaskuotą revoliucinę literatūrą. Broliai sutiko. Gavo už tai nemažai pinigų. M. Šalčius per Sibirą, Kiniją, Japoniją 1915 m. atvyko į San Franciską. Pervažiavęs skersai JAV, atvyko į Čikagą, vėliau į Bostoną, kur studijavo žurnalistiką ir pedagogiką, redagavo laikraštį „Ateitis“, buvo išrinktas Centrinio komiteto nukentėjusiems nuo karo lietuviams šelpti generaliniu sekretoriumi, dirbo Tėvynės mylėtojų draugijos švietimo komisijoje, kuri rūpinosi lietuviškų knygų leidimu ir platinimu, buvo jos sekretoriumi. Keliavo po JAV, skaitydamas paskaitas apie Lietuvos istoriją, geografiją ir literatūrą, susitiko ir bendravo su daugeliu žymių Lietuvos žmonių: dr. Jonu Šliūpu (1861–1944), kompozitoriais Miku Petrausku (1873–1937) ir Stasiu Šimkumi (1887–1943), rašytoja Julija Žymantiene-Žemaite (1845–1921), visuomenės veikėjais Martynu Yču (1885–1941) ir Andriumi Bulota (1872–1941). 1917 m. M. Šalčius sudarė ir išleido Lietuvos žemėlapi. Tais pačiais metais perėjo dirbti į „Tėvynės“ redakciją Niujorke. Bendradarbiavo ir „Varpo“ redakcijoje. 1918 m. jam kilo pavojus būti pašauktam į JAV kariuomenę ir pasiūstam į veikiančiąją armiją Europoje. Tad vėl per Japoniją M. Šalčius ryžosi grįžti į caro valdžios jau nebeturinčią Rusiją. Tačiau Japonijoje ilgokai teko palūkėti Rusijos vizos (dėl suirutės Rusijoje ilgai neveikė jos pasiuntinybė). Susipažinęs su vietos žurnalistais, lankė Tokijo įžymybes, bendravo su aukštųjų mokyklų profesūra ir studentais, publikavo straipsnius apie Lietuvą Japonijos laikraščiuose. Iš Lietuvos atėjusios žinios apie paskelbtą nepriklausomybę skatino M. Šalčių kuo greičiau vykti namo. 1919 m. sausio mėnesį jis atvyko į Maskvą ir, padedamas belaisvių globos komisijos, sugrįžo į Lietuvą. Dirbo „Švietimo reikalų“, „Saulėtekio“ ir kitose redakcijose, mokytojavo, dirbo Užsienio reikalų ministerijos Spaudos biuro viršininku. Kai 1919 m. birželio 21 d. bermontininkai nukovė ir sužeidė keliolika Lietuvos karių, M. Šalčius su Spaudos biuro bendradarbiais nutarė kreiptis į vyriausybę ir prašyti įkurti bei apginkluoti Lietuvos valdininkų gynybinę organizaciją. Pradžioje manyta ją pavadinti „Plieno batalionu“. 1919 m. birželio 27 d. gausniame įvairių Kauno įstaigų tarnautojų susirinkime ši organizacija buvo įkurta, gavo Šaulių sąjungos vardą. Šaulių būriai ėmė steigtis ir kitose Lietuvos vietose. Anot Adolfo Klimo (1889–1985) ir Antano Žukausko-Vienuočio (1882–1957) [3, p. 104], šį vardą pasiūlė M. Šalčius. 1919 m. spalio 20 d. išrinkta Šaulių sąjungos valdyba, kurios nariu tapo ir M. Šalčius. Jis ėmėsi kurti ir redaguoti sąjungos žurnalą „Trimitas“, redagavo sąjungos įstatus. Prasidėjus kovoms dėl Vilniaus su pilsudskininkais-želigovskininkais, 1920 m. rugsėjo 17 d. buvo įsteigtas Šaulių fronto štabas, o jo viršininku paskirtas M. Šalčius. Štabo paskirtis buvo vadovauti lauko štabų veiklai, koordinuoti šaulių kovas fronte. Fronto štabas pradžioje buvo Alytuje, o vėliau persikėlė į Kauną. Eidamas atsakingas štabo viršininko pareigas, M. Šalčius

nebegalėjo tinkamai vadovauti „Trimito“ leidybai, todėl iš redaktoriaus pareigų atsistatydino. 1921 m. jis išleido knygą „Lenkų sąmokslas Lietuvoje“. Pasibaigus kovoms, 1922 m. sausio 13 d. M. Šalčius įstojo į Lietuvos žurnalistų sąjungą, o vasario mėnesį buvo paskirtas spaudos agentūros ELTA direktoriumi. Tačiau dėl nuolatinio įtempto darbo pablogėjo sveikata ir po kurio laiko M. Šalčius redaktoriaus pareigų atsisakė bei atvyko į Klaipėdą dirbti ramesnio darbo – įsidarbino Spaudos skyriaus vedėju Lietuvos atstovybėje. Tačiau čia M. Šalčius įsijungė į slaptą veiklą – prisidėjo prie Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto rengto sukilimo dėl Prancūzijos administruojamo Klaipėdos krašto prisijungimo prie Lietuvos organizavimo. Ši pavojinga veikla galutinai pakirto M. Šalčiaus sveikatą ir apie sėkmingą sukilimo baigtį 1923 m. sausio 15 d. jis sužinojo gulėdamas Karaliaučiaus ligoninėje, kurioje išbuvo beveik pusę metų. Pasveikęs ir grįžęs į Kauną, M. Šalčius vėl pasinėrė į žurnalistinę ir Šaulių sąjungos veiklą. 1924–1925 m. M. Šalčius buvo Lietuvos rašytojų ir žurnalistų sąjungos pirmininkas, 1925–1926 m. jis vėl buvo Šaulių sąjungos Centro valdybos viršininku, atsakinguoju „Trimito“ redaktoriumi, visą laiką skirdamas sąjungos reikalams; „važinėjo po visą Lietuvą į skyrių susirinkimus, skaitė paskaitas, rūpinosi teisiųjų šaulių bylomis, dalyvavo sąjungos Vilniui vaduoti darbe, rašė „Trimitui“ vedamuosius, sukūrė Šaulių sąjungos savišalpos statutą“ [3, p. 105]. Jis kartu vadovavo Lietuvos Šaulių sąjungos Ypatingajam komitetui, kurio pagrindinis darbas buvo organizuoti ir vykdyti slaptą Vilniaus vadavimo planą. „Tarp M. Šalčiaus dokumentų rasti <...> raštai, pavadinti „Vilniaus vadavimo planas“, „Kai kurie Vilniui vaduoti sumetimai“ <...>. Vilniaus vadavimo akcija buvo suderinta tarp LŠS, Vilniui vaduoti sąjungos, Vilniečių sąjungos, Lietuvos gudų draugijos. Šios akcijos vykdomasis organas buvo LŠS Ypatingasis skyrius, jam padėjo komitetas, sudarytas iš M. Biržiškos, J. Purickio ir M. Šalčiaus. Pats J. Purickis dar Klaipėdos sukilimo metu sugalvojo planą Vilniui vaduoti. Jo pagrindinė mintis – surengti Lenkijos viduje pavergtųjų tautų – lietuvių, gudų, ukrainiečių ir vokiečių – sukilimą ir, padedant jiems iš išorės, atsiimti Vilnių. <...> Šis planas buvo sukurtas ir priimtas 1923–1926 m. pasitarimuose tarp Šaulių sąjungos, Ukrainiečių karo organizacijos ir gudų atstovų. <...> M. Šalčius labai daug prisidėjo prie to plano vykdymo – važinėjo į Dancigą, matėsi su gudų ir ukrainiečių darbuotojais Lenkijoje, palaikė ryšius su Vilniaus lietuviais, gudams ir ukrainiečiams po keletą kartų teikė pašalpas“ [3, pp. 106–107]. Tačiau tas planas nebuvo realizuotas: buvo tam nepalanki tarptautinė situacija, Vilniaus krašto gyventojų sudėtis, žemas jų kultūrinis lygis.

1926 m. prasidėjus rinkiminėms kovoms, spaudoje pasipylus šmeižtų ir kaltinimų lavinai, ir „M. Šalčiui prikišamas karjerizmas, 1500 litų <...> alga, Šaulių sąjunga kaltinama nesveiku patriotizmu, netolerancija tautinėms mažumoms, o „Trimitas“ – neišmintingais straipsniais“ [3, p. 107]. M. Šalčius iš Šaulių sąjungos vadovo ir „Trimito“ redaktoriaus pareigų atsistatydino. Tačiau be darbo ir aktyvios veiklos neliko. 1926 m. Kaune buvo įkurtas PEN – tarptautinio rašytojų ir žurnalistų klubo skyrius Kaune, o jo sekretoriumi buvo išrinktas M. Šalčius. 1922–1929 m. jis dirbo „Lietuvos“, „Lietuvos aidas“ redakcijose, lankėsi Anglijoje, Ispanijoje, Portugalijoje, Prancūzijoje, domėjosi tų šalių kultūra, žmonių buitimi, papročiais, visa tai nušviendavo Lietuvos spaudoje, propagavo turizmą. 1929 m. balandžio 25 d. buvo įsteigta Lietuvos Turizmo sąjunga, jos valdybos sekretoriumi buvo išrinktas M. Šalčius. 1929 m. lapkričio 20 d. jis kartu su Antanu Poška (1903–1992) motociklu išvyko į kelionę po Europos, Afrikos ir Azijos šalis (Graikiją, Egiptą, Etiopiją, Siriją,

Turkiją, Iraną, Afganistaną, Indiją, Kiniją, Japoniją ir kt.). Dėl finansinių nesklaidumų, kelionės motociklu nepatogumų ir veržlaus M. Šalčiaus charakterio jų kelias Irane išsiskyrė. M. Šalčiaus kelionė užtruko 4 metus. Indijoje jis susitiko ir bendravo su Nobelio premijos laureatu, tuomet 74-uosius metus ėjusių Rabindranatu Tagore (1861–1941). Lėšų kelionei gaudavo iš siunčiamų honorarų iš Lietuvos spaudos, kuriai siūsdavo straipsnius apie kelionės įspūdžius (beje, dėl nepakankamai išvystytų tarptautinių pašto ryšių honorarai dažnai vėluodavo), taip pat rašydavo ir į lankytojų šalių spaudoją, teikė joms nuotraukas, skaitė paskaitas apie Lietuvą ir Europą, įsidarbinau. Gaudavo ir kitų lengvatų. Antai Birmos didysis kunigaikštis davė rekomendacinį laišką, kuriame smulkesniems kunigaikščiams ir kaimų „galvoms“ buvo įsakoma teikti M. Šalčiui nakvynę, maistą, parūpinti nešikus ir vedlius per miškus, kalnus. Kai kuriuose kraštuose gaudavo nemokamus kelionės bilietus traukiniais, garlaiviais ir autobusais kaip žurnalistas. Grįžęs M. Šalčius išleido 6 tomų veikalą „Svečiuose pas 40 tautų“ (1935–1936), o taip pat knygele „Ką kiekvienas privalo žinoti apie turizmą“ (1935). Už šešiatomį veikalą gavo „Spaudos fondo“ premiją. Vos spėjęs ją pasiimti, išvyko į antrąją kelionę po pasaulį. Pietų Amerikoje lankėsi Argentinoje, Bolivijoje, Brazilijoje, Čilėje, Paragvajuje ir Urugvajuje. 1936–1938 m. Buenos Airių mieste redagavo laikraštį „Išvien“. Siekdamas suvienyti išeiviją, su latviais ir estais įsteigė sąjungą „Sujungtoji Baltija“. Visi tikėjosi sulauksią naujų jo kelionių aprašymų, bet kelionės dviračiais po Argentiną, Čilę ir Boliviją metu M. Šalčius susirgo maliarija su smegenų uždegimu ir 1940 m. gegužės 26 d. Gvajaramerino karo ligoninėje (Bolivija, Benio departamentas) mirė.

Pasitarnavo M. Šalčius ir lietuviškai mokyklai jos kūrimosi laikotarpiu. 1913 m. išleido skaitymo knygelį su pasakomis, dainelėmis, mįslėmis. I pasaulinio karo metais, jei reikėdavo, M. Šalčius mokytojaudavo JAV lietuviškose pradžios mokyklose, dalyvavo Tėvynės mylėtojų draugijos švietimo komisijos veikloje, mokiniams išleido knygutę „Kaip gyvena latviai, anglai, suomiai“ (1916), parengė aukščiau minėtą Lietuvos žemėlapi. Grįžęs į Lietuvą, pedagoginėje spaudoje rašė besikuriančio Lietuvos švietimo klausimais, skaitė paskaitas pedagoginių kursų klausytojams, buvo vienas iš Lietuvos mokytojų profesinės sąjungos organizatorių. Mokykloms išleido Hanso Kristiano Anderseno (*Andersen*, 1805–1875) ir kt. autorių pasakų vertimų [1, pp. 266–271].

Lietuvos matematikos didaktikoje M. Šalčius irgi paliko savo veiklos pėdsaką. Pavyko surasti retą Lietuvoje išleistą JAV M. Šalčiaus aritmetikos vadovėlį suaugusiųjų savimokai [4]. Vadovėlis skirtas žmonėms, mokantiems gerai skaityti ir rašyti. Jame yra iš viso 22 pamokos. 1–15 pamokos skirtos išmokti natūraliųjų skaičių užrašymui, skaitymui ir 4 aritmetikos veiksams („sudėjimui, atėmimui, dauginimui, dalinimui“) su jais. 16–18 pamokų metu skaitytojas supažindinamas su paprastosiomis trupmenomis ir veiksmais su jomis, 19 pamoka skirta dešimtainėms („dešimtinėms“) trupmenoms ir veiksams su jomis. 20–21 pamokos skirtos matiniams skaičiams (vartotiems Lietuvoje rusiškiems, prancūziškiems – dešimtainės sistemos, JAV, Anglijos), o 22 pamokoje skaitytojas trumpai supažindinamas su procentais, proporcijomis, spiritinių gėrimų laipsniais ir metalų lydinių prabomis. Prieduose skaitytojas supažindinamas su romėniškais skaitmenimis ir skaičiais, ženklais $>$ ir $<$, skliaustais, įvairių valstybių (Anglijos, Vokietijos, JAV, Prancūzijos, Belgijos, Austrijos, Japonijos, Italijos, Švedijos, Danijos, Norvegijos, Olandijos, Bulgarijos, Brazilijos, Graikijos, Turkijos, Ispanijos, Meksikos, Persijos, Serbijos, Šveicarijos, Rumunijos) piniginiiais vienetais ir jų kursu Rusijos rublio atžvilgiu. Įdomu tai, kad vadovėlyje yra pateikti tokie vekselių

pavyzdžiai, lyg tai jie būtų parašyti Vilniuje 1918 m. ir Kaune 1919 m., numatant, kad šis vadovėlis pasieks Lietuvą po karo ir bus joje vartojamas. Pabaigoje pateikta 15 itin gyvenimiško turinio uždavinių: „Nuo 1899 m. iki 1914 metų atkeliavo į Ameriką apskritai imant, 252 600 lietuvių. 42% jų nemokėjo nei skaityti, nei rašyti. Kiek tame skaičiuje buvo žmonių, nemokančiųjų nei skaityti, nei rašyti? <...> 1915 metais Rusijoje buvo apie 160 milijonų žmonių. Jų tarpe apie 3½% lietuvių genties. Kiek buvo lietuvių Rusijoje 1915 metais? <...> Vidutinis uždarbis paprastojo darbininko Amerikoje 1910 m. buvo 10 dolerių savaitėje. Apie 43% to uždarbio išina pragyvenimui: butui ir valgiui, apie 15% drabužiams ir avalynei, apie 17% kitokiems reikalams. Kiek dolerių darbininkas gali sutaupinti?“ [4, pp. 78–79]. Pačioje vadovėlio pabaigoje yra skyrelis „Raktas“, jame pateikti 2–11, 13–20 ir 22 pamokų pratimų bei minėtų tekstinių uždavinių atsakymai. Medžiagos pateikimo forma – kaip žinyne, t.y. aiškinama, kaip reikia atlikti tą ar kitą veiksmą, bet kodėl būtent taip reikia atlikti – neaiškinama. Terminija – panaši į tuometiniuose lietuviškuose vadovėliuose vartotą, yra terminų, kuriuos M. Šalčius pavartojo ir pirmas. Skaitmenys vadinami numeriais, kartais ir „cifromis“. Rašoma „keturioliosdešimt“, „aštuoniosdešimt“ ir t.t. Vienetai – „vienučiai“, nuliai – „nolius“, trys – „trjės“, klasė – „klesa“, vienetų klasė – „paprastoji“, pliuso ženklas – „kryželis“, lygybės ženklas – „bus“, minuso ženklas – „gulsčias, brukšnis, minus“, daugybės ženklas – „gulsčias kryželis“, taškas – „krislelis“, stulpelis – „šulas“, kablelis – „skirmelis“, skaičių skyriai – „špaltos, rušys, šulai“, matai – saikai, kvadratiniai matai – „ketvirtainiai saikai“. Veiksmai stulpeliu užrašomi taip, kaip dabar, kiek skiriasi dalybos kampu užrašymas.

Išvados

M. Šalčius, gyvenimo kelią pradėjęs kaip pradžios mokyklos mokytojas, savo veiklumo ir įgimtų gebėjimų dėka aktyviai darbavęsis tiek Lietuvos valstybės kūrimo, tiek jos gynimo darbe, paliko ženklų pėdsaką ir lietuviškos mokyklos didaktinio aprūpinimo darbe: buvo pirmosios lietuviškos pedagoginės periodinės spaudos aktyvus bendradarbis, redaktorius, mokymo priemonių autorius.

Gana įdomus ir originalus yra jo parengtas aritmetikos vadovėlis suaugusiems. Jo originalumas ypač pasireiškia tuo, kad autorius itin rūpinosi vadovėlio praktiniu pritaikymu, aritmetikos mokymo integracija su realiu gyvenimu (aptariami tuo metu pagrindinėse pasaulio valstybėse paplitę matai, piniginiai vienetai, nustatomi jų tarpusavio santykiai, pateikiami praktinio turinio tekstiniai uždaviniai). Nors vadovėlis išleistas JAV, jis skirtas ir Lietuvoje gyvenusiems – matai, piniginiai vienetai siejami su Lietuvoje tuo metu vartotais rusiškais, o du pavyzdžiai pateikti numatant, kad vadovėlis bus vartojamas po karo Lietuvoje.

Literatūra

- [1] A. Ažubalis, R. Kazlauskaitė-Markelienė, V. Žilėnienė. *Karinis rengimas Lietuvos mokykloje (1929–1940 m.)*. Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, Vilnius, 2009.
- [2] R. Paulavičienė. *XX amžiaus Lietuvos mokytojai*. Leidybos centras, Vilnius, 1996.
- [3] G. Statinis. *Pasiklydęs Amazonijoje. Mato Šalčiaus klajonių pėdsakais*. Versus aureus, Vilnius, 2008.
- [4] M. Šalčius. *Pradedamosios aritmetikos vadovėlis*. Amerikos lietuvis, Worcester, 1916.

SUMMARY

Šalčius and his textbook of arithmetics

A. Ažubalis

Matas Šalčius (1890–1940) was a teacher, journalist, public man and traveler. In addition to his other important works, he compiled a textbook of arithmetic in Lithuanian for adults while residing in USA during the World War One.

Keywords: teacher, journalist, public man, traveler, textbook of arithmetic, USA, adults.